

1

Велика рівнина українського Полісся на правобережжі Десни яріла зеленими луками й полями, на яких наливалося жито. Легкожовтава гладінь, на якій де-не-де синіли волошки, впиралася в білопінне гречане поле, над яким гуділи бджолині рої. А далі, скільки сягало око, цвів синій льон. Гуляв по ньому легкий вітер, гойдаючи кожну стеблинку і творячи хвилі, мов на морі. Такі красиві поля тільки тут, на Поліссі, здається, що саме тут Божий край. Сонце стояло високо, однак не пекло, а приємно гріло. Під ним виблискувала грайлива ріка, що поспішала до свого батька Дніпра. Це — Десна. Вона, як та наречена, то сумна і лагідна, то весела. Швидко крутилася поміж високих берегів, хлюпотіла під ними своїми чистими водами, а далі спокійно виблискувала на рівнині, гріючись під таким теплим сонечком. Дорога у неї далека, і вона розмовляла, пливучи, з вербами, які частенько траплялися на низькому березі, з лісами, що шуміли у відповідь своїм височенним гіллям, з полями, котрі поштиво вклонялися. Віталася з хатами, що білили в селах трохи оддалік від її берегів, а то й зовсім поряд, з гаями, де виспівували солов'ї, проводжаючи її в далеку дорогу. Змагалася з лелеками, які злітали зі своїх гнізд і летіли над нею, розправивши свої широченні крила. Вони інколи опускалися так низько над водою, ніби заглядали у чисте плесо, як у дзеркало.

Сава стояв на березі Десни за містом і, хоча й було тривожно на душі, все одно відчував природу і милувався красою. Він уже третій день, повернувшись із далекої мандрівки, з великих базарів, приходив на околиці Чернігова. Був аж на кордоні з Польщею, зерно возив продавати. Виїхав з дому раною весною, а ще й досі

ніяк не міг добратися до свого села. Різне траплялося в останні роки, бо в Україні яких тільки військ не було. Зустрічав і козаків донських, козаків кубанських, котрі на конях тікали додому з фронту, почувши про революцію і про те, що війська Червоної армії йдуть на південь, на Дон, відбирають їхню землю, встановлюючи нову, радянську владу. З'являлися й російські війська інколи, тікаючи у свій край, скориставшись анархією на фронті. Вдалося обійти йому і війська Антанти, що з півдня наступали. Вони йшли нібито на допомогу, а думали про ласий шматок цієї землі, яку часто завойовували різні держави. Усі, хто приходив сюди, ділили цю землю, грабували народ і добряче наживалися. Дивувалися навіть чужинці: до чого терплячий цей люд, який, маючи таку землю і хист до її обробітку, століттями плазував перед різними царями та королями і лише час від часу, не витримуючи гніту, брався за зброю. Затяжними були війни за незалежність, і коли щастило, коли дружними були, то знову об'єднувалися і були одним українським народом. Але жменька випала тих щасливих вільних літ, про які так мало розказував дід, а ще менше батько! Раніше Сава над цим майже не задумувався, а останнім часом ніби прозрів, став думати не тільки про себе та про своє село, а й про свій край, про весь люд, про Україну. Були в селі люди, які з покоління в покоління передавали славному історію свого роду і водночас історію правобережного Придесення та всієї України. Часом ті перекази сягали в глибину віків. Його все це цікавило, і все він розумів. Зараз на селі він шанована людина, повчає молодших, радить і старшим. Здавалося б, живи як усі, але він так не міг, його душа вболівала за все. Тепер про минулі часи думав як про щасливі, бо на зміну прийшли інші. Не оминули і його життєві випробування. Тривожно було вже на початку 1905 року, а зараз — небували часи, як його батько каже. Зрушилося таке, що добром не скінчиться.

Заворожено дивився на свій край і прислухався до рідної землі, з якої ніби виростали літописні містечка з фортецями — Березой, Мена, Сновськ, Любеч, Сосниця, Блестовіт, Хоробор, Новгород-Сіверський, що згадуються в давніх літописах початку другого тисячоліття. Вони були фортецями в боротьбі з ворогами Київської Русі, її Чернігово-Сіверської землі. Це тут, під Седневом, за декілька кілометрів від його рідного села, чернігівській князь

Святослав, син Ярослава Мудрого, розгромив половців. Ці землі пам'ятають страшні часи татаро-монгольської орди, яка переміщалась, як саранча, з возами, полоненими, табунами коней, отарами овець, верблюдів. По людському крику, стогону та реву худоби її далеко було чути. Так ішов онук Чингісхана. Палали по Десні міста і села, від чого чорні хмари диму пливли над осінніми лісами. Сава ніби чув слова священика, який у палаючій фортеці закликав не здаватися, а прийняти вінець Христовий. Падає на тарар зі стін Чернігова каміння, ллється з казанів окріп, дим від пострілів, прості люди б'ються ціпами, палицями, сокирами, до останнього подиху захищаючи свою землю. Сотні років лежала спалена татарами земля, поки не почала заростати травою та деревами. Лише через п'ять століть у літописах знову згадується про Придесення. Потім знову чужинці, які палили, руйнували, забирали невільників та продавали на базарах Кафи (Феодосії) і Стамбула. У той час селяни трудилися в полі з рушницями, очікуючи непрошеного гостя — татарина — звідки завгодно. А ось уже вдруге по цій самій дорозі йдуть на Москву польські шляхтичі, це вже онуки повертаються до володінь своїх предків на чернігівських та сіверських землях. Отримав жалувану грамоту на одне з тих літописних містечок та декілька сіл і майбутній коронний гетьман Речі Посполитої Микола Потоцький, який недавно народився. Піднімаються козаки й селяни під проводом Наливайка на боротьбу з жорстокими панами. Від села до села ходять лірники та бандуристи, співають журливих пісень про важку долю під чужим ярмом та про славні діла козацькі. Вони не тільки співають, а й розносять Універсали Війська запорозького, закликаючи до непокори. Читають ті Універсали і православні ченці на майданах біля церков. Гомонить люд та надіється на козаків, яких шанує вся Європа. Піднімаються трударі на народну боротьбу, якої вже й так зачекалися. Та ось за ними прийшли бурхливі події Переяславської ради. Це цим шляхом, де стояли козацькі полки та сотні, їхали представники російського царя приймати від населення присягу на вірність Олексію Михайловичу. Російських посланців зустрічає люд із хрестами, іконами, хоругвами і святою водою, маючи велику надію, що православний цар порятує їх від великої розрухи. Старі люди переказували від своїх

прадідів: усі, зазнавши знущань від польських панів, охоче йшли під сильну руку московського царя. Але час змінився не на краще — настали часи руйнації всього того, що було здобуто під час тяжкої національно-визвольної боротьби під проводом Богдана Хмельницького. Російсько-шведська війна теж не оминула містечок та сіл правобережного Придесення. Тут, під Менюю, розгромили козаки загін шведів і не пустили їх далі. Козаки свідомо чинили, але виконали волю Петра I, а він занастив їх, посилав не тільки в походи, а ще й на роботи. Приєдналися вони до Росії як вільні, а стали кріпаками. Козаки брали участь у Полтавській битві, рили канал на Ладозі, потім Волго-Донський, ходили з російськими військами на Дон проти татар, у похід під Царицин, у Перський, на Дербент, у Кримській війні билися проти турків і татар. У той час в Україну прибули російські війська — вісім драгунських полків, яких розмістили жовнірством по селянських дворах (вони утримувалися за рахунок селян, у тому числі й козацьких сімей). Козаки були в далеких краях, і нікому було захистити люд. Далі новий наказ Петра I — побудувати «Українську лінію» від набігів кримських татар довжиною 285 км від Дніпра вздовж Орелі, її притоки Берестової і притоки Сіверського Дінця — Береки. А неофіційно царський уряд ставив нові цілі — відгородити Запорозьку Січ від України. Планувалося звести шістнадцять фортець та сорок дев'ять редутів. З Чернігівського полку на ці роботи щороку посилали по десять тисяч козаків та ще п'ятнадцять тисяч селян. Ішли туди пішки, бо на возах везли картоплю, хліб, зерно, заступи, плуги і все інше, щоб обжити степовий край та не загинути. Багато померло від спеки і хвороб, від тяжкої праці, багато втекло на Січ, на Дон. Після всього цього від Чернігівського полку майже нічого не залишилося. А в рідному селі з п'ятиста козаків — лише двадцять. Настало й найстрашніше — російські війська зруйнували Запорозьку Січ, козацькі полки ж царицею Катериною II були розформовані і приєднані до російського війська. Чернігівський козацький полк зарахували до російського Тверського полку. Плакали старі козаки й повторювали лише одне слово: «Кінець...» Плакали й селяни, бо всі вони жили багато років однією родиною. «Чому так? Чим ці люди так завинили перед Богом?» — питали діти та онуки козацькі, що виростили

без батька напівсиротами. Може, виною всьому наша родюча земля? А що та земля? Чи вона б квітувала, коли б ці люди так тяжко на ній не працювали... Це їхні руки перетворювали землю у квітучий край! То значить — земля і люди...

Тепер знову на цю землю з усіх кінців полізла різна нечисть, зазіхаючи на наше жито, на пшеницю, заводи. Одних люди білими називали, інших — червоними, а ще інших — інтервентами. Усі вони хотіли одного — знову завоювати нашу землю і наш працьовитий народ. І якщо не повністю, то хоча б шматок відірвати, аби тільки не запізнитися. Так роздумував купець Сава, добрий господар одного з великих сіл цього краю.

Жовтнева революція 1917 року багато чого змінила не тільки тут, а й у всій Україні. Тут революція своя пішла, бо Україна то проголошувала незалежну республіку в складі Росії, то самостійну державу, то німців на допомогу кликала, захищаючись від більшовиків. По всій території тяглися різні фронти, гриміли гармати, гули броньовики, гуркотіли тачанки залізними колесами, горіли поля дозрілої пшениці, скирти соломи. Чорні клубиська диму сягали самого неба. Окопи були скрізь: на полях і вздовж залізниць, місцями з одного боку — петлюрівські, з іншого — Червоної армії. У великих містах стояв крик та гамір. Скрізь агітують більшовики, обіцяють землю селянам, заводи — робітникам, а всім — мир та комунізм. Розмахують газетами від Директорії і теж обіцяють хороше життя та соціалістичні перебудови. Треті лають усіх — Скоропадського, німців, Денікіна, поляків, своїх отаманів, які із загонами заповнили всі ліси. Одних партизанами називають, інших — бандитами. Прості люди тікають із великих міст від гармат та голоду, а селяни не хочуть приймати непрошених гостей, бо комори та засіки порожні. Влада часто змінюється, і кожна з них у селян хліб відбирає: та — для Червоної армії, інша — для білої, ще якась — для Німеччини.

Сава їздив багато, знав політику, радів за рідну Україну, але боязно і тривожно було на душі, бо переживав як за рідну матір: чи вдасться утримати ту довгождану незалежність? Вірив, що розумні люди правильно вирішать земельні питання, не скривдять хазяїна на селі, бо який же він експлуататор, коли в нього порепані від роботи руки. Чув про Грушевського і, як тільки була нагода,